

Αποψη του ναού στα Ανεμόσπηλια, από τα νότια.

Ο ΝΑΟΣ ΣΤΑ ΑΝΕΜΟΣΠΗΛΙΑ

Με την εξαίρεση φυσικά της ταυτόχρονης σχεδόν ανακάλυψης του τάφου του Φιλίππου στη Βεργίνα, κανένα αρχαιολογικό εύρημα δεν προκάλεσε τόσο τα πνεύματα στην Ελλάδα τελευταία όσσα η ανασκαφή στα Ανεμόσπηλια το 1979. Η θέση ανακαλύφθηκε τυχαία από την Ε. Σακελλαράκη στις 28 Μαρτίου 1979, και η ανασκαφή, που γέμισε 785 σελίδες ημερολογίου, έγινε από τις 9 Ιουλίου έως τις 11 Αυγούστου του ίδιου χρόνου. Μετά από έξι μήνες εντατικής μελέτης, την Πέμπτη 14 Φεβρουαρίου 1980, έγινε κανονικά στην Αρχαιολογική Έταιρεία η πρώτη δημόσια ανακοίνωση, μια διάλεξη διάρκειας δυόμισι ωρών με τίτλο «Ο ναός των Αρχανών. Πρώτη ανακοίνωση».

Γιάννης Σακελλαράκης
Αρχαιολόγος

Στις 25 Φεβρουαρίου 1980 ακολούθησε η παρουσίαση και η συζήτηση του ευρήματος για τρεις ώρες σ' ένα συμπόσιο στο Ινστιτούτο Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου της Ν. Υόρκης και σ' ένα διεθνές κοινό 63 Αμερικανών, Καναδών, Αγγλών και Γερμανών.

προϊστορικών και κλασικών αρχαιολόγων, ιστορικών και θρησκειολόγων. Ο καθηγητής G. Körcke, που έγραψε τα Πρακτικά του Συμπόσιου της Ν. Υόρκης, σημειώσεις τότε τα εξής: «The excavator's interpretation of the findings was well received and no

alternative to his interpretation was offered. Both excavators were warmly commended for the obvious precision and care with which the recovery proceeded and for the method and clarity of their presentation. The meeting was the longest ever to have been

held in the New York Aegean Bronze Age Colloquium and it was also the best attended ever. Didactically the presentation was masterful! [Η ερμηνεία του ανασκαφέα για τα ευρήματα έγινε πλήρως αποδεκτή ως ορθή και δεν διατυπώθηκε άλλη εναλλακτική άποψη στην ερμηνεία του. Και οι δύο ανασκαφείς επισημένθηκαν θερμά για την πρόδηλη ακρίβεια και την προσοχή με την οποία μεθοδεύονταν την αποκατάσταση και για τον τρόπο και τη σφριγίνεια με την οποία την παρουσίασαν. Η συνέδριση ήταν την μακρότερη από όσες έγιναν ποτέ στο Συμπόσιο της Νέας Υόρκης για την Εποχή των Χαλκού στο Αιγαίο και επίσης εκείνη που παρακολουθήθηκε καλύτερα από κάθε άλλη. Από διδακτική άποψη η παρουσίαση ήταν αριστοτεχνική.] Όταν λίγες μέρες αργότερα επιστρέψαμε με την «Έφη Σακελλαράκη στην Αθήνα, βρίσκαμε μια πρόσληση από την Αρχαιολογική Εταιρεία, για μια «δημιουργία επιστημονικήν συζήτησιν επι της ανακοινώσεως του κυρίου Γιάννη Σακελλαράκη». Θυμάμαστε το σχόλιο του μακαρίτη Μ. Ανδρόνικου, που φυσικά απειχε από τα δρώμενα, και ο οποίος σε συνάντησή μας ακριβώς τότε διεκτραγώθησε και τα δικά του, με την υπόμνηση της καραμαλικής ρήσης «έξω πάμε καλά», που μόλις τότε είχε πρωτοακουσθεί. Δεν πρόκειται να αφηγηθώ τώρα το ελληνικό παρασκήνιο, που οδήγησε πλήθος κόσμου να κατακλύσει ακόμη και το πεζοδρόμιο της Πανεπιστημίου την Παρασκευή 11 Απριλίου 1980. Ο ακαδημαϊκός Ζ. Ζέπος, πρόσδρος τότε της Αρχαιολογικής Εταιρείας, που ανάλαβε να προεδρεύει και στη συζήτηση, χαρακτήρισε τη συνάντηση ποδοσφαιρικό αγώνα και τον εαυτό του διαιτητή. Οι ομάδες που είχαν δημιουργηθεί δεν ήταν μόνο αριθμητικά άνισες, επάντα προς δύο, αφού οι δύο μας, η Έφη Σακελλαράκη και εγώ, δεν παλέύαμε για μια πανεπιστημιακή έδρα, που κρίθηκε άλλωστε τελεσίδικη και όχι βέβαια συμπτωματικά λίγες μέρες αργότερα. Και αν ο στόχος των προπονητών τουλάχιστον της άλλης ομάδας ήταν αυτή η περίσημη αναζήτηση της επιστημονικής αλήθειας, τεκμαίρεται βέβαια από

το γεγονός ότι κανένας από τους εππάκεινης της ημέρας δεν ξαναζήτησε το θέμα επώνυμα, δημόσια, και πολύ περισσότερο γραπτά.

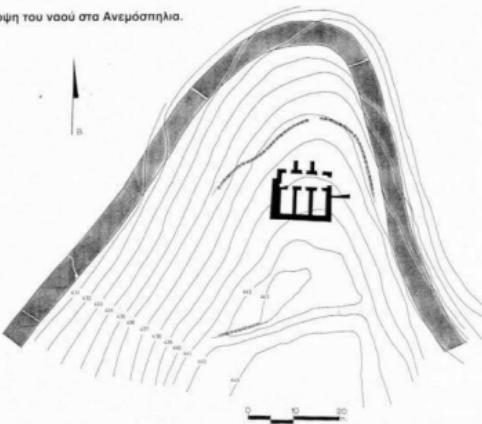
Όχι τώρα, που πέρασαν πια 15 χρόνια, αλλ' από τότε, δικαιολόγησα την αναστάτωση, αν όχι τη μεθόδο. Από τότε και πολλές φορές σκέμαρχη το άλλο εκείνο τραγικό παράλληλο των ελληνικών γραμμάτων, τον Ι. Θ. Κακρίδη και τη «Δίκη των τόνων», άλλη μια προσπάθεια, και όχι τυχαία βέβαια, απ' την ίδια πανεπιστημιακή σχολή, να φωνάσῃ η ελεύθερια της σκέψης. Τουλάχιστον εμείς σταθήκαμε τυχεροί, αφού η Αθήνα το 1979 ήταν κομψότερη στις εκδηλώσεις της από την Κατοχή του 1943.

Η αναστάτωση όμως του 1979 ήταν δικαιολογημένη, γιατί το εύρημα ήταν καταπληκτικό, χώρις παράλληλη, ακόμη και στις λεπτομερείες του, όπως θα δούμε. Ήταν λοιπόν δύσκολο να γίνει κανονικό για όσους δεν είχαν την καθαρή, ολιστική γνώση. Πολύ περισσότερο σ' ένα τμήμα του αρχαιολογικού κόσμου, που η ενασχόληση του μόνο με την ιστορία της αρχαίας τέχνης τον απογείωνε στο δυο δυσθεωρία αισθητικά, δηλαδή θεωρητικά, υψη, που ακόμη κι ένα από τα που πουδαίστερα ευρήματα της

Ολυμπίας, το ποτήρι του Φειδία, με την χαρακτηριστικά κτητική επιγραφή «Φειδίο ειμί», ήταν σαν να μην ανακαλύφθηκε ποτέ στο εργαστήριο του καλλιτέχνη του χρυσελεφάντινου Δία. Αφού η μελέτη π.χ. του Φειδία αποκοπούσε αποκλειστικά στην ανακάλυψη του χεριού του σ' αυτή ή σ' εκείνη την ακρωτηριασμένη μετόπη του Παρθενώνα κι όχι και στο ίδιο το χέρι, που ύψωσε το δικό του ποτήρι για να ξεδιմάστε απ' τη δουλειά. Πώς λοιπόν αυτός ο κόμιος μπορούσε να δεχθεί ότι οι άνθρωποι της αρχαιότητας δεν ήταν μόνο δημιουργοί έργων τέχνης, που φυσικά μελετούμε, αλλά ταυτόχρονα και καθημερινά πρόσωπα, με σάρκα και οστά; Και ότι τα οστά τους μπορούσαν να διατηρηθούν, όπως αποδείκνυε η ανασκαφή στα Ανεμόσπηλα, προδιδόντας ίσως και άλλες, άσχετες με την ιστορία της τέχνης, πράξεις τους;

Ο υπερσυντηρητικός ημερήσιος τύπος φυσικά συγνόταρε. «Αυτά τα συμπεράσματα των αρχαιολόγων είναι αυθιάρετα και εν πολλούς απαρδεκτά, γιατί δουλειά τους είναι να προσδιορίζουν τις χρονολογίες των ευρημάτων τους, τους ρυθμούς των κιόνων κλπ., κλπ.» (Ελεύθερος Κόσμος, 27.2.80). Ήταν η εποχή της ένταξης μας στην τότε Ευρωπαϊκή

Κάτοψη του ναού στα Ανεμόσπηλα.

Αποψη του κεντρικού δωματίου του ναού στα Ανεμόσπηλα κατά την ανασκαφή.

Οικονομική Κοινότητα. Γι' αυτό μας αποδόθηκαν ακόμη και πολιτικά κίνητρα. «Δεν είναι τυχαίες συμπτώσεις αυτές οι "ανακαλύψεις". Είναι προσπάθειες για "ισότητα". Ακρωτηριάζεται ο ελληνισμός, πελεκέται για να σταθεί "ισός" με τους άλλους, τους βάρβαρους εκείνης της εποχής. Και, ακόμη χειροτέρα, για να σταλέξει στην συνειδήση των Ελλήνων η ενοχή, η θηβική φτώχεια, η πνευματική μιζερία, το αίσθημα της υποτελείας απέναντι στους άλλους, που, όσα να πεις, είναι σήμερα μεγάλοι μα κάποτε πηδούσαν από δέντρο σε δέντρο σαν τις μάιμούδες, όταν εμείς κτίζαμε Παρθενώνες. Εντασσόμεθα στην Ευρώπη γαρ.» (Ελληνικός Βορράς, Θεσσαλονίκη 28 Φεβρουαρίου 1980). Καλύτερα θύμως να γυρίσουμε στην πηγή, στο εύρημα.

Το 1979, στη βόρεια πλευρά τού Γιουχάτα, του iερού ανθρωπόμορφου βουνού των Αρχανών, αποκαλύφθηκε ένα δράμα θανάτου, όπως επιγραμματικό τιτλοφορείται το άρθρο μας στο *National Geographic*, που αναδημοσιεύθηκε σε σελες της εθνικής εκδόσεις του *Reader's Digest*. Σε μια μικρή γλώσσα γης, ακριβώς στο σημείο που συναντάται η αγριότητα του βουνού με την ηρεμία

της εύφορης, καλλιεργήσαμης γης, μέσα σ' έναν περιβόλο, σ' ένα τέμενος, χτίστηκε ένας μικρός ναός, ο πρώτος ελεύθερος ναός της Κρήτης.

Πρόκειται για ένα συμμετρικά ορθογωνιό κτίσμα με τέσσερα δωμάτια, έναν προθάλαμο στο βορρά και τρία δωμάτια στο νότο, που έχουν τον τυπικό ανακτορικό προσανατολισμό. Στο πρώτο δωμάτιο, τον προθάλαμο, ήλθαν στο φως περίπου 150 αγγεία, διατεθειμένα σύμφωνα με τις λειτουργίες των κλιτών, που θα αναφέρθουν πιο κάτω. Είναι χαρακτηριστικό στο κόκαλα λιών βρέθηκαν μόνο στο δυτικό τμήμα του προθαλάμου. Στον προθάλαμο όμως ήλθε στο φως το πρώτο ανθρωπολογικό εύρημα, ο διαταραγμένος σκελετός ενός ανθρώπου, με κατεύθυνση την έξοδο του κτηρίου, γιατί ένα από τα μηριαία οστά του είχε σπάσει στο πίσω μέρος, χτυπημένο από τις πέτρες της στέγης.

Το κεντρικό δωμάτιο ήταν γεμάτο από πίθους, αλλά και πολλά και διάφορα, μεγάλων συχνά σχημάτων, αγγεία. Το νοιοτιδικό άκμα τημά του δωματίου ήταν κενό. Στο νότιο τμήμα στο βράχος είχε λαξευθεί κι είχε έτοι δημιουργηθεί ένα θρανίο. Μόνο στη νοιοτιδική γνωσία ο βράχος

είχε μείνει αλάξευτος. Πάνω στο θρανίο στο βάθος ήλθε στο φως, ανάμεσα σε μάζα καμένου ξύλου, ένα σημαντικό εύρημα, δύο πτήλινα πόδια μεγέθους μεγαλύτερου του φυσικού, που, όπως δείχνει η απόληξή τους, χροισμεύσαν για να εμπηγούν και να συγκρατήσουν τον ξύλινο κορμό ενός ξαρού.

Το ανατολικό δωμάτιο του ναού στα Ανεμόσπηλα προορίσθηκε αναμφίβολα για αναμάκτες προσφορές, όπως έδειξε χαρακτηριστικά η σκευή του. Εδώ ήλθαν στο φως πολλά τελετουργικά αγγεία, ανάμεσα στα οποία και μια σπονδική πρόχοις. Εξαιρετικά σημαντική ήταν η ανεύρεση εικόνας ενός πτηλίων αγγείων κι ενός λιθινού κέρνου, τοποθετημένων σ' ένα βαθμιώτατο βωμό, χτισμένον στο νότιο τοίχο. Και είναι και πάλι ενδιαφέρον ότι τόσο τα ίδια τα αντικείμενα, π.χ. το μεγάλο δισκοειδές αγγείο που βρέθηκε στο κέντρο του βωμού επάνω, που έχει μάλιστα εγχάρακτη επιγραφή στη Γραμμή Α Γραφή, όπως και ο ίδιος ο βαθμιδωτός βωμός, έχουν αρκετά παράλληλα από τη μινωική εικονογραφία.

Πριν αναφέρω στο δυτικό δωμάτιο, είναι απαραίτητο να θέξω δύο σημαντικά θέματα. Τον τρόπο της καταστροφής του κτίσμα-

σμό και με τα κόκαλα των ζώων, που σημειώθηκαν στο δυτικό τμήμα του προθάλαμου, περιήλιεν κανείς την ανεύρεση στο δυτικό δωμάτιο, σαν χώρο των αιματηρών προσφορών, των λεψάνων μιας ταυροθυσίας. Για το εύρημα αυτό ήμουν προσταμασμένοι, ιδιαίτερα επιστημονικά, δεδομένου ότι χρόνια πριν το διδακτορικό μου θέμα στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης αποτέλεσε η μελέτη των κρητομυκηναϊκών θυσιών ζώων. Όταν λοιπόν στην ανασκαφή του δυτικού δωματίου του ναού στα Ανεμόσπηλα βρέθηκε πάνω σ' ένα σωρό κόκαλα ένα χάλκινο όπλο, με το έμβλημα μιας μιδογενούς κεφαλής ζώου στη μέση της λεπίδας του, ήμουν σχεδόν πεπειμένος για την ανεύρεση μιας ταυροθυσίας. Κι αν ήταν έτσι, ολα θα ήταν ωραία

Οι δύο σκελετοί του δυτικού δωματίου, στην ανασκαφή του ναού στα Ανεμόσπηλα.

Λεπτομέρεια του χάλκινου όπλου, που διακοσμείται και σπιτιών δύο πλευρών με τα κέφαλα ενός μειόγενους ζώου, από το ναό στα Ανεμόσπηλα.

τος και τη χρονολογία του. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το κτήριο καταστράφηκε από σεισμό και από την πυρκαϊά, που ακολούθησε. Πρόκειται για το σεισμό γύρω στο 1700 π.Χ., ανάμεσα στη MM IIb και τη MM IIIa φάση. Στη μεταβατική αυτή φάση χρονολογείται η πλούσια κεραμική, π.χ. ένα καμαραϊκό πολύχρωμο ωακέλυφο κύτελλο, που ήλθε στο φως στο ανατολικό δωμάτιο. Στην ίδια φάση χρονολογείται και το σημαντικότερο αγγείο της ανασκαφής, ένας μεγάλος καμαραϊκός κάδος, που βρέθηκε στην είσοδο του κεντρικού δωματίου, κάπως ψηλά και ανάμεσα στις πεσμένες πέτρες της στέγης, καμένος από την πυρκαϊά. Το αγγείο διακοσμείται με την πλαστική μορφή ενός λευκού ταύρου με κόκκινες κηλίδες, που κινείται ανάμεσα σε λευκά και κόκκινα γραπτά λουλουδιά, φύλλα και σπείρες. Και μόνο το χαρακτηριστικό σχήμα του αγγείου, που είναι γνωστό από την εικονογραφία της ταυροθυσίας στη μινωική Κρήτη ως το αγγείο που χρησιμεύει για τη συλλογή του αίματος του ζώου. Θα ήταν αρκετό, να υποδηλώσει την τέλεση μιας ταυροθυσίας. Όπως ήταν λοιπόν επόμενο, σε συνδυ-

και καλά.

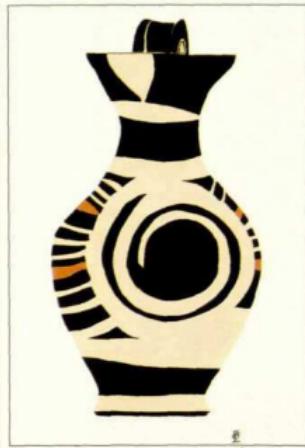
Όπως έδειξε όμως η πρόσδος της ανασκαφής, αλλά και τη μελέτη που ακολούθησε, δεν επρόκειτο για το οστά ενός ταύρου, αλλά για τον σκελετό ενός νέου ανδρα, 18 περίπου χρόνων και ύψους 1.65 μ., που βρισκόταν πάνω σε μια χτιστή κατασκευή, ένα βωμό, διπλωμένος στο πλευρό, ισως με δεμένα τα πόδια, που ήσας ακόμη είχε χάσει το αίμα του πριν καούν οι σάρκες από την πυρκαϊά. Για τις παραπηγήσεις αυτές, και γι' άλλες που ακολουθούν, μεγάλη υπήρξε η βοήθεια πολλών άλλων επιστημόνων, ανθρωπολόγων, ιατροδικαστών και γιατρών. Δίπλα στον πρώτο νεκρό βρέθηκε ο σκελετός ενός ώριμου ανδρά, περίπου 37 χρόνων, με το εντυπωσιακό ύψος των 1.78 μ., πεσμένου ανά-

Πήλινα πόδια σε μέγεθος μεγαλύτερο από το φυσικό, από το κεντρικό δωμάτιο του ναού στα Ανεμόσπηλια.

σκέλα, με τα χέρια στο στήθος και διπλώμενό το ένα πόδι. Χωρίς αμφιβολία, για τους ειδικούς προκειται για την τυπική στάση του ανθρώπου, που σκοτώνεται από κάτι που πέρτει από πάνω, γιατί σε μια τέτοια στιγμή ο καθένας οπισθοχωρεί αυθόρυμπτα, φέρνοντας τα χέρια ψηλά, για να προστατέψει το κεφάλι του. Πρέ-

πει να σημειωθεί εδώ ότι αυτός ο ανθρώπος ειχε στο αριστερό του χέρι δύο σημαντικά insignia. Ένα αστημένιο δαχτυλίδι, επενδυμένο με σίδερο, και μια σφραγίδα από φλεβώτω αχάτη, με την παράσταση ενός πλοίου με τον κωπηλάτη του. Τέλος, στο δυτικό δωμάτιο, που σε αντίθεση με όλα τα άλλα ήταν άδειο, σε μια γωνία του ήλ-

Επιλογή κεραμικής από το ανατολικό δωμάτιο του ναού στα Ανεμόσπηλια.

θε στο φως ο σκελετός μιας γυναικας, περίπου 28 χρόνων και ύψους 1.45 μ., πεσμένης μπρούμυτα, που, όπως έδειξε και πάλι η έρευνα, έπασχε από μεσογειακή αναιμία.

Αυτό ήταν τα εύρημα στα Ανεμόσπηλια, που βέβαια απαιτούσε μιαν ερμηνεία. Κι η ερμηνεία που δόθηκε το 1980 ήταν πως μέσα στον ναό, το ιερατείο, ειδοποιημένο από προσεισμένες δοντήσεις, προσέφυγε στο ύστατο μέσο εξέλασμού της θεόπτητας, σε μιαν ανθρωποθυσία, για την αποφυγή του επερχόμενου μεγάλου σεισμού, που όπως γνωρίζουμε καταστρέψει ολοσχερώς τα τεράστια παλαιά ανάκτορα της Κρήτης. Και ήταν ακριβώς αυτός ο σεισμός που έθαψε τους ανθρώπους στα ερείπια.

Φυσικά και πρόκειται για θεωρία. Ιδιαίτερα στην προϊστορική αρχαιολογία, που δεν έχει παρά μόνο στο δυτικό μισό της δευτέρης χιλιετηρίδας π.Χ. μια κάποια φιλολογική υποστήριξη μετά την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β Γραφής, οποιαδήποτε ερμηνεία οποιουδήποτε ευρήματος δεν είναι παρούσα θεωρητική. Απαραίτητο μόνο είναι αυτή η ερμηνεία να δίνει ικανοποιητική απάντηση σε όλα τα επί μέρους στοιχεία. Και όπως παραπρήθηκε, κανείς δεν είπε μέχρι σήμερα, αν δεν ήταν ανθρωποθυσία στα Ανεμόσπηλια, που ήταν. Γιατί βέβαια μια θεωρία, που δίνει ικανοποιητικές ερμηνείες σε όλα τα επί μέρους δεδομένα, μιας έρευνας, δεν καταρρίπτεται παρά μόνο με την πρόταξη μιας άλλης, που και πάλι θα πρέπει να ερμηνεύεται όλα τα επί μέρους δεδομένα.

Γι' αυτό και μένουμε στη θέση μας. Δεν θέλω βέβαια να πω πως δεν έκανα κανένα λάθος. Δέχομαι π.χ. την πρόσημη του Ο. Höckmann, που εδεινει πειστικά πως ο σπανιότατος τύπος του όπλου των Ανεμόσπηλων δεν είναι μαχαίρι, όπως νόμισα μαζί με άλλους, αλλά λόγχη. Οι τυπολογικές όμως εκλεπτύσεις της συγχρονίας έρευνας δεν αλλοιώνουν την ουσία, με υμητρούμε πως και με λόγχη θυσιάσθηκαν ανθρώποι στην αρχαιότητα. Άλλωστε ο ίδιος ερευνητής θεωρεί ποτέ από τα Ανεμόσπηλια Zeremonial-, Kult-, ή Opferwaffe. Ακόμη, στα χρόνια που πέρασαν,

προβλημάτισαν, όπως ήταν άλλωστε φυσικό, και μέρικά άλλα επί μέρους θέματα. Γιατί κάθε εύρημα, πολύ περισσότερο ένα τέτοιο μοναδικό, γεννά βέβαια καινούργια ερωτήματα, που δεν απαντώνται αυτόματα, και μάλιστα άμεσα, αφού συχνότατα λησμονούμε την αέναη πορεία της ερευνας στην αναζήτηση της αλήθειας. Η αποδοχή όμως των κύριων σημείων του ευρήματος στα Ανεμόσπηλα, και μάλιστα της θεωρίας της ανθρωποθυσίας, έγινε σχεδόν καθολικά αποδεκτή και από ειδικούς ερευνητές, όπως οι H. Van Effenterre, P. Warren, B. C. Dietrich, G. Gesell, R. Treuil - P. Darque - J. C. Poursat - G. Touchais, G. Walberg, O. Pelon, S. Hiller, C. Starr, H. Müller-Karpe, για ν' αναφέρω λίγα μόνο ονόματα.

Και στην Ελλάδα; Όπως σημειώσα και στην αρχή, οι λαλίστατοι του 1979 έχουν περιπέσει σε αι-

Σφραγίδα από αχάτη με παράσταση ανδρικής μορφής μέσα σε πλοιο, η οποία βρέθηκε στον καρπό του αριστερού χεριού του iερέα στο δυτικό δωμάτιο του ναού στα Ανεμόσπηλα.

Καμαρικό αγγείο διακοσμημένο και με την πλαστική μορφή ενός λευκού ταύρου, από το ναό στα Ανεμόσπηλα.

δήμονα σιγή. Ας μην ξεχνάμε πως δέν είπαν τίποτε για ένα άλλο, σχετικό, μοναδικό επίσης, εύρημα, αυτό του P. Warren στην Κνωσό, τα χαραγμένα με μαχαιρί κόκαλα κάποιων παιδιών, που θεωρήθηκαν από τον ανασκαφέα σαν δείγμα κανιβαλισμού. Νομίζα τόσον καρό πως τήρησαν αυτή τη διακριτική στάση, γιατί ο P. Warren ήταν ξένος. Οταν όμως πρόσφατα αναγγέλθηκε μια ανθρωποθυσία στην κρητική Ελεύθερνα, που χρονολογείται όχι το 1700, αλλά το 700 π.Χ., σε καβαρότατα παλαιολικά χρόνια, πάλι δεν υπήρξε καμιά αντιρρηση. Να πει κανείς αυτή τη φορά πως ο ανασκαφέας που διατήστω τη θεωρία της «ανθρωποσφαγής» ήταν ηδη πανεπιστημιακός; Ίσως, όπως σημειώνεις έγκαιρα για την ανασκαφή στα Ανεμόσπηλα ο J. Alsop, κάθε μεγάλο εύρημα στην ιστορία της επιστήμης χρειάζεται χρόνο για να αιφομοιωθεί, γι' αυτό και φυσιολογικά έσπεκνων θύρβο στο πνευματικό κατεσπλένω. Φαίνεται πως έχει δίκιο ο Εκκλησιαστής (Γ, 7) που διδάσκει: «καιρός του σιγάν και καιρός του λαλείν».

The Temple at Anemospilia

J. Sakellarakis

With the exception of the almost contemporary discovery of the tomb of Philip at Vergina, no other archaeological find has recently incited the spirits in Greece so much as that of the excavation at Anemospilia in 1979. After the first presentation in Athens and New York in February 1980 a public discussion on the archaeological report was organized, which was of great interest for the mass media.

The strong effect the unprecedented and unparalleled in many aspects find from Archanae had on scholars and the public was only natural: the excavation produced a number of skeletons belonging to humans who had been crushed as the result of an earthquake, at the very moment that they were to sacrifice a young man so that such an earthquake to be averted. As the History of Science teaches a long time is needed for each great new find to be assimilated. This also applies to the case of Archanae: since then finds of more human sacrifices have been discovered in other sites too.

Βιβλιογραφία

- Alsop J., «A Historical Perspective», *Nat. Geogr.* 159, ap. 2, Φεβρ. 1981, 223.
- Bonfante L., «Human Sacrifice in an Etruscan Funerary Urn», *AJA* 88, 1984, 531-40.
- Bonnechere P., «Le Sacrifice Humain en Grèce Ancienne», *Kernos*, Suppl. 3, Athènes - Liège 1994.
- Brown S., *Late Carthaginian Child Sacrifice and Sacrificial Monuments in their Mediterranean Context*, Sheffield 1991.
- Bruyl L., «Sacrifice à Delphes. Sur deux Figures d'Apollon», *RHR*, 201, 1984, 339-67.
- Buck R. J., «Mycenaean human sacrifices», *Mino 24*, 1989, 131-7.
- Burkert W., *Homo Necans, the Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*, London 1983.
- Davies N., *Human Sacrifice*, London 1981.
- Dietrich B. C., *Tradition in Greek Religion*, Berlin 1986.
- Farron S., «Aeneas Human Sacrifice», *A. Class.* 28, 1985, 21-33.
- Fontinoy C., «La Sacrifice Nuptial de Polynéchie», *AC* 19, 1950, 383-96.
- Gesell G., *Town, Palace and House Cult in Minoan Crete*, Göteborg 1985.
- Griffiths J. G., «Human Sacrifices in Egypt: The Classical Evidence», *ASAE* 48, 1948, 409-23.
- Henrichs A., «Human Sacrifice in Greek Religion. Three Case Studies», σε J. Rudhardt - O. Reverdin (Eds), *Le Sacrifice dans l'Antiquité*, Genève 1981, 195-235.
- Hiller S., «Minoische Metropolen und Paläste», *AfO* 29-30, 1983-4, 312-3.
- Höckman O., «Lanze und Speer im spätminoischen und mykenischen Griechenland», *Jahr. RGZM* 27, 1980, 16.
- Hughes D. D., *Human Sacrifice in Ancient Greece*, London 1991.
- Lipinski E., «Sacrifices d'Enfants à Carthage et dans le Monde Sémitique Oriental», σε E. Lipinski (ed.), *Carthago*, Leuven 1988, 151-85.
- Maringer J., «Menschenopfer im Bestattungsbrauch Alteuropas», *Anthropos* 37-B, 1942-3, 1-12.
- Martelli F., «Il Sacrificio del fanciulli nella Letteratura Greca e Latina», σε F. Vattioni (ed.), *Atti della Settimana, Sanguis e Anthropologia Biblica*, Roma 1981, 257-323.
- Meuli K., «Griechische Opferbräuche», σε *Phyllolobia*, Festschrift für P. von der Mühll, Bale 1946, 185-288.
- Nancy C., «Φόρμακαν σωτηρίας. Le Mécanisme du Sacrifice Humain chez Euripide», σε *Théâtre et Spectacle dans l'Antiquité. Actes du Colloque de Strasbourg 1981*, Leyden 1983, 17-30.
- O'Connor-Visser E.A.M.E., *Aspects of Human Sacrifice in the Tragedies of Euripides*, Amsterdam 1987.
- Παπαχατζής Ν., Η θρησκεία στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1987.
- Pelon O., «L'Érême à l'Acrobate et la Chronologie Malliote II», *BCH* 107, 1983, 695-6.
- Pause G., *Spuren der Geschichte. Mit Archäologen auf grossen Grabungen*, Stuttgart 1988.
- Rebuffat R., «Le Sacrifice du Fils de Crén dans les "Phéniciennes" d'Euripide», *REA* 74, 1972, 14-31.
- Romilly J. de, «Les "Phéniciennes" d'Euripide ou l'actualité dans le tragédie grecque», *RPh* 39, 1965, 28-47.
- Schwenck F., *Die Menschenopfer bei den Griechen und Römern*, Giessen 1915.
- Σταυρούλης Δ., «Γεωμετρική ομηρική ταφική πυρά στην Ελεύθερνα», *Περιγράμμα ΣΤ' Διεύθυνσις Κρήτης*, Συνέδριον Α2, Χοντίδι 1990, 289-298.
- Starr C., «Minoan Flower Lovers», σε R. Hägg - N. Marinatos, *The Minoan Thalassocracy*, Stockholm 1984, 9-12.
- Treuil R. - Darque P. - Pourrat J.C. - Touchais G., *Les Civilisations Égéennes du Néolithique et de l'Age du Bronze*, Paris 1989.
- Van Effenterre H., *La cité Grecque*, Paris 1985.
- Van Effenterre H., *Les égées*, Paris 1986.
- Vermeule E. - Chapman S., «A Protoclassical Human Sacrifice?», *AJA* 75, 1971, 285-293.
- Walberg G., «Carne Umana per gli Dei», *Archeologia Viva* III, ap. 4, Arp. 1984, 58-72.
- Wall S.M. - Musgrave J.H. - Warren P.M., «Human Bones from a Late Minoan IB House at Knossos», *BSA* 81, 1986, 333-8.
- Warren P. M., «Knossos: New Excavations and Discoveries», *Archaeology* 37, 1984, 48-55.
- Warren P. M., «Knossos: Stratigraphical Museum Excavations 1978-80», Part 1, *AR* 1980-1, 73-92.
- Warren P. M., «Minoan Crete and Ecstatic Religion. Preliminary Observations on the 1979 Excavation at Knossos», σε R. Hägg - N. Marinatos (eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*, Stockholm 1981, 155-66.
- Warren P. M., *Minoan Religion as Ritual Action*, Göteborg 1986.